

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie

Wiersma, J.K.C.

Citation

Wiersma, J. K. C. (2023, November 8). *Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOOFDSTUK 3

Vluchtigheid, individualisme, materialisme: de democratische mens bij Tocqueville

In dit hoofdstuk zullen we zien dat Alexis de Tocqueville ook een verband ziet tussen de democratie als staatsvorm en een rusteloosheid in de zielen van de mensen. Hij benadrukt vooral de vluchtigheid, rusteloosheid, het individualisme en het gebrek aan zorg voor de publieke zaak.

3.1. *De democratie als standsgelijkheid*

Tocqueville was nog niet geboren toen in 1789 het eeuwenoude aristocratische regime omver werd geworpen ten faveure van een democratisch bestel dat zijn gelijke nog niet had gekend in het oude Europa. In de inleiding van zijn *De la démocratie en Amérique* plaatst Tocqueville deze revolutie in een historische tendens van democratisering die al zou zijn gestart in de elfde eeuw, toen de geleidelijke aftakeling van de aristocratische macht zou zijn begonnen.⁶⁶ Een fundamenteel idee in Tocquevilles denken is dat de opkomst van de democratie gestuwd wordt door een noodzakelijke kracht. Haar verbreiding is onafwendbaar.⁶⁷ Tocqueville stelt zelfs dat het tegenhouden van de democratie onbegonnen werk is, omdat dit een strijd zou zijn tegen God en het onmogelijk is het sociale bestel te hinderen dat de Voorzienigheid heeft gewild.⁶⁸ Tegen deze achtergrond komt Tocquevilles analyse in een ander licht te staan dan die van Plato. Waar Plato de samenleving vooral wil behoeden voor de gevaren van de democratie door op alternatieven te wijzen, wil Tocqueville de democratie onderrichten. De mens moet het er immers de komende eeuwen mee doen. Tocquevilles doel in *De la démocratie en Amérique* is het wezen van de democratie beter te begrijpen. Aangezien dit proefschrift hetzelfde beoogt, is Tocqueville een welkome leraar. Over deze docerende rol schrijft hij zelf:

De democratie onderrichten, waar mogelijk haar overtuigingen nieuw leven inblazen, haar zeden zuiveren, haar bewegingen regelen, haar gebrek aan ervaring geleidelijk vervangen door kennis van publieke zaken, haar blinde instincten door kennis van haar ware belangen, haar staatsbestel aanpassen aan tijd en plaats, het wijzigen naargelang de omstandigheden en de mensen: dat is vandaag de eerste plicht die is opgelegd aan hen die de samenleving leiden.⁶⁹

In het eerste boek van *De la démocratie en Amérique*, dat in 1835 verscheen, behandelt Tocqueville op welke manier het idee van democratie vormgeeft aan haar politieke instituties, zoals haar wetten en de inrichting van haar staatsorganen. In dit hoofdstuk wil ik echter vooral stilstaan bij wat Tocqueville schrijft in zijn tweede boek uit 1840. Hierin beschrijft hij hoe de "gevoelens en opvattingen" van de mensen veranderen onder invloed van de democratie.⁷⁰ Zonder deze mens zo expliciet te noemen, gaat het tweede boek in grote lijnen over de democratische mens. In dit boek analyseert Tocqueville enerzijds hoe het karakter - gevoelens, gebruiken en gedachten - van de mens verandert, wanneer de democratie meer greep krijgt op het politieke bestel en anderzijds hoe deze mensen het karakter van het politieke leven en de staatsinrichting veranderen.

Tocquevilles begrip van 'democratie' wordt vooral bepaald door het idee van de standsgelijkheid, in het Frans, de *égalité des conditions*. Dit concept staat voor de algemene nivellering die optreedt tussen de mensen van alle standen, in het bijzonder door het verval - of in Amerika, door de afwezigheid - van de traditionele aristocratie.⁷¹ Een belangrijk vraag is dus: hoe verandert het karakter van de mensen in een samenleving waarin de onderlinge

gelijkheid toeneemt. Naast de rol van de gelijkheid bespreekt Tocqueville tevens de invloed van de vrijheid. Deze is voor Tocqueville ook een constituerend kenmerk van de democratie, zij het minder krachtig dan de gelijkheid.^a

Ondanks het verschil in benaderingswijze lijkt Tocquevilles negentiende-eeuwse analyse op die van Plato's beschrijving van de democratische mens. Er zijn verschillen: Tocquevilles observaties zijn uitgebreider, meer toegesneden op de specifieke fenomenen zoals de omgang met literatuur, het dagelijkse economische leven, de familie.⁷² Tocquevilles analyse helpt om de democratische mens beter te begrijpen als een concreet fenomeen in de tijd. Tocqueville geeft hem gestalte, bespreekt zijn eigenschappen. Achtereenvolgens behandel ik in dit hoofdstuk een aantal hiervan, te weten zijn vluchtigheid, zijn voorkeur voor materieel genot en zijn individualisme.

3.2. *De vluchtigheid van de democratische mens*

Tocqueville ziet in dat de democratie zorgt voor een vluchtige levensstijl onder de mensen:

Een van de onderscheidende kenmerken van democratische tijden is de voorkeur van alle mensen voor gemakkelijke successen en onmiddellijke geneugten. Dat uit zich zowel in het leven van intellectuelen als in dat van alle anderen. De meeste mensen die in tijden van gelijkheid leven hebben een enorme ambitie die zowel levendig als krachteloos is; zij willen op stel en sprong grote successen bereiken maar zonder grote inspanningen te hoeven doen.⁷³

Om te begrijpen waarom de democratische mens vooral 'gemakkelijke successen en onmiddellijke geneugten' wenst, helpt een situatieschets van mensen in een aristocratie. In een aristocratie bestaat een ander succesbegrip. In dit systeem kan iemand uitsluitend succesvol worden in zijn eigen stand. Zo is een bakker succesvol wanneer deze significant meer brood verkoopt dan zijn concurrent in dezelfde straat. Of het kan zijn dat het de ene hertog beter lukt dan de ander om zijn land vruchtbaar te houden en zijn onderdanen tevreden te stellen. De eerste hertog zal om die reden meer aanzien verwerven. Dit soort succes is in de meeste gevallen niet 'gemakkelijk', maar ontstaat vaak na langdurige inspanning. Een goede bakkerszaak opbouwen kost vaak jaren evenals de opbouw van een vruchtbaar landgoed. In dit systeem, mits goed werkend, is deze tijd er ook. Een bakkersjongen heeft jaren de tijd om zich te bekwamen, omdat hij al vroeg weet dat dit zijn taak wordt. Ditzelfde geldt voor de kinderen van de hertog. Deze vastigheden zorgen voor rust in het bestel.

In de democratie is het succesbegrip van een andere aard. Allereerst zorgt de vrijheid ervoor dat iemand niet langer vastzit aan de plek die het lot hem heeft toegewezen: de slagerszoon heeft niet langer de plicht zijn vader op te volgen. De vrijheid opent voor hem een spectrum aan toekomstmogelijkheden.⁷⁴ Hij kan manager, piloot, agent worden. Zelfs nadat hij een opleiding tot politieagent heeft gevolgd, kan hij nog van carrière veranderen. Door deze vrijheid is de kans kleiner dat de democratische mens zich echt weet te bekwamen in een of ander vak. Als niemand of niets een ander dwingt om zich stevast met één vak of activiteit bezig te houden, dan zijn er vaak weinigen die dit uit eigen wil toch doen.

^a In zijn beroemde hoofdstuk "Waarom democratische volken een vuriger en duurzamer liefde voor de gelijkheid dan voor de vrijheid aan de dag leggen" stelt Tocqueville dat de democratische mens een hartstochtelijke liefde voor gelijkheid kent, het liefst gelijkheid en vrijheid beide wil, maar als ze moet kiezen, wenst hij liever nog de gelijkheid in slavernij dan vrijheid gepaard met aristocratie (en dus ongelijkheid). Zie: Tocqueville, A. de (2011), p. 536.

In ditzelfde kader zegt Tocqueville dat de democratische levensinstelling tegelijk 'levendig en krachteloos' is. De levendigheid ontstaat precies wegens alle openstaande mogelijkheden voor de democratische mens. Hij wordt nu eens geprikkeld zich te storten in de ene activiteit, dan weer aangezet om zich bezig te houden met de andere bezigheid. De levendigheid van de democratische mens past goed bij het beeld van een actieveling. Hij houdt zich veelal niet bezig met één activiteit de hele dag lang, of zelfs veel langer, maar hij doet vaak zeer veel verschillende dingen en het liefst tegelijk: studeren, sporten, werken, *socializen*, op internet zijn, boodschappen doen. Doordat hij echter zijn energie steeds zo moet verdelen, wordt hij ook 'krachteloos'.³ De inspanning in de breedte gaat onvermijdelijk ten koste van de diepte: langdurige aandacht voor één activiteit is voor de democratische mens zeer moeilijk.

In de tweede plaats zorgt deze vrijheid voor een ander, hiermee samenhangend verschijnsel: een steeds groter wordende concurrentie. De zojuist beschreven vrijheid geldt namelijk niet alleen voor de meerderheid van mensen: in de democratie krijgt iedereen gelijkelijk vrijheid. Hierdoor ontstaat in bepaalde domeinen een grotere vorm van concurrentie. Voor de slagerszoon kan het door deze toegenomen concurrentie minder aantrekkelijk worden om eens aanhoudend en langdurig te investeren in een langetermijnproject zoals de opbouw van degelijke kennis van alle vleessoorten - bijvoorbeeld niet alleen van runderen uit zijn eigen buurt maar ook van de soorten uit andere regio's en landen. Een dergelijke tijdsinvestering zou vaak niet in verhouding staan met de opbrengsten. Wanneer deze slager zijn geld en tijd investeert in deze kennis, wordt hij voorbijgestreefd door zijn concurrent die met een paar goede reclamestunts al zijn klanten wegkaapt. Dit is de geschiedenis van de supermarkt versus de dorpslager in een notendop. De supermarkteigenaar komt nagenoeg altijd als winnaar uit de strijd. Niet de kundige en ambachtelijke dorpslager, als hij überhaupt zijn zaak nog overeind weet te houden, wordt doorgaans gezien als de succesvolle zakenman maar de eigenaar van de grote supermarkt, waar amper expertise op het gebied van vlees te vinden is.

Deze dynamiek is een illustratie van een nieuw levensideaal: succes dat bereikt wordt met minder inspanning wordt hoger gewaardeerd. Deze dynamiek ziet men al in het voortgezet onderwijs bij leerlingen die ontzag menen te ontlenen aan het behalen van een hoog cijfer 'zonder te hebben geleerd van te voren'. Voorts wordt succes in het onderwijs amper afgemeten in welke mate de student een bepaalde geleerdheid heeft verworven, maar veeleer of hij in korte tijd zijn diploma heeft weten te behalen. Langdurige arbeid verliest aan waarde, snelle resultaten worden hoger gewaardeerd.

Tegen deze achtergrond begrijpen we beter Tocquevilles inzicht dat de democratische mens zijn zinnen heeft gezet op onmiddellijke geneugten. In een situatie waarin alle mensen gelijk aan elkaar zijn en dus ook gelijkelijk toegang hebben tot dezelfde producten, is de kans op teleurstelling groter bij degene die meent dat geduld en uitstel van behoeftebevrediging verstandiger is. Kinderen uit grote families weten dat te langzaam eten aan de

³ Tocqueville zou zich waarschijnlijk niet verbaasd hebben over het onderzoek van Amelia Horgan, die in haar *Lost in Work. Escaping Capitalism* beschrijft hoe jonge mensen tegenwoordig wanhopig uitwegen zoeken uit een leven waarin naast werkdruk op veel andere vlakken van het leven een constante aandachtseis is. Het interview met haar in het *NRC Handelsblad* van 21 oktober 2021 heeft een treffende kop: "Jong en uitgeput: waarom twintigers en dertigers klaar zijn met altijd 'aan' staan".

dis vaak funest is. De onderlinge gelijkheid zorgt er dus voor dat onmiddellijkheid beloond wordt en inspanning en geduld naar de achtergrond verdwijnen.

Tocqueville ziet een vergelijkbaar fenomeen in hoe de democratische mens omgaat met literatuur. Ook hier laat hij zich veeleer leiden door de onmiddellijkheid. Hij bezit vaak niet het geduld om uitgebreide werken te lezen:

Aangezien zij slechts heel weinig tijd aan de letteren kunnen besteden, willen zij die volledig benutten. Zij houden van boeken die men zonder moeite vindt, die zich makkelijk laten lezen en die geen geleerd onderzoek vergen om te begrijpen. Zij vragen naar onmiddellijke schoonheid die zichzelf aanbiedt en die onmiddellijk genoten kan worden; zij hebben vooral behoefte aan het onverwachte en het nieuwe.⁷⁵

In een tijd van snelgroeiende 'ontlezing' is deze passage zeer herkenbaar. Tegenwoordig zijn veel mensen geneigd, als ze al iets lezen, dit te beperken tot de korte teksten van het internet of soms een krant met artikelen die niet te veel inspanning kosten. De literatuur waarmee bijvoorbeeld de grote boekhandels hun toptienschappen vullen, zijn die boeken 'die zich gemakkelijk laten lezen'. Literaire klassiekers zoals die van Homerus, Dante of Milton zijn vaak te vinden bij de meer specialistische afdelingen. In hoofdstuk 6 en verder zal ik het idee uitwerken dat de literatuur wellicht op haar definitieve retour is door de opkomst van een nieuw soort 'literatuur', die gegarandeerd beter voldoet aan de 'behoefte van het onverwachte en het nieuwe', namelijk televisieseries op kanalen zoals Netflix, HBO en Disney+.

Specifiek benoemt Tocqueville dat deze democratische geest ook zijn weerslag heeft op het leven van intellectuelen. Dit leven is ook onderhevig aan de druk van snel succes zonder grote inspanning. Dit klinkt door in wat mensen tegenwoordig de cultuur van *publish-or-perish* noemen onder jonge academici. De kritiek is dan dat bijvoorbeeld PhD-student in de eenentwintigste eeuw nog zelden de deugden en de kennis aangeleerd om een groot geleerde te worden, maar veeleer wordt aangezet tot het schrijven van beknopte artikelen die niet zozeer getuigen van een immense inspanning en grote doordachtheid. De promovendus in deze tijd zou vooral moeten kunnen aantonen dat hij in staat is in korte tijd veel op papier te krijgen. Als dit klopt, dan zou een PhD-student zich gemakkelijk kunnen herkennen in dit citaat van één alinea eerder:

Mensen die in eeuwen van gelijkheid leven, zijn erg nieuwsgierig en hebben weinig vrije tijd; hun leven is zo praktisch, zo ingewikkeld, zo druk en zo actief dat zij slechts weinig tijd overhouden om te denken.⁷⁶

In hoofdstuk XV van het derde deel breidt Tocqueville deze gedachte uit:

Wanneer een inwoner van een democratie niet door zijn behoeften wordt gedreven, dan tenminste door zijn verlangens, want te midden van al het goede dat hij om zich heen ziet, is er niets van wat volledig buiten zijn bereik ligt. Hij doet dus alles haastig, stelt zich met half werk tevreden en staat nooit langer dan een ogenblik stil om elk van zijn daden te overwegen.⁷⁷

Voor de democratische mens ligt alles binnen handbereik. Deze vrijheid lijkt een grote zegen, maar er zijn ook keerzijden: doordat behoeftebevrediging steeds zo gemakkelijk gaat, wordt het moeilijker om werk goed af te maken. Eenmaal gegrepen door een andere prikkel maken we weinig tijd vrij om na te denken over waar we eigenlijk mee bezig zijn. Het lijkt alsof deze woorden van Tocqueville geschreven zijn door iemand uit onze eigen tijd. In onze tijd is er altijd wel wat te doen, al helemaal door de opkomst van het mobiele internet, waardoor

winkelen, sociaal contact, een *date*, bankieren en wat dies meer zij met één *swipe* te regelen is. Deze veelheid aan mogelijkheden kan zorgen voor een innerlijke druk om constant tijd te besteden aan zulke zaken. Waar iemand vroeger gedwongen was in de wachtkamer van de huisarts te mijmeren over de dag van gisteren, wordt deze persoon tegenwoordig bijna gedwongen om wachtend nog een banktransactie te doen of een bericht te sturen. Deze manier van leven stuit ook op haar eigen grenzen. Zo worden stilteretraites steeds populairder en vinden boeken zoals *Deep Work: Rules for Focused Success in a Distracted World* gretig aftrek.⁷⁸

3.3. De individualistische en materialistische levensstijl van de democratische mens

Voor Tocqueville is het dus helder dat democratie een zekere rusteloosheid en vluchtigheid teweegbrengt in mensen. Een volgende kenmerk is dat een heersende cultuur van gelijkheid als gevolg heeft dat de individuele mens zich terugtrekt in zijn eigen domein.⁷⁹ Waarom is dit zo? Wanneer gelijkheid de grondtoon van de samenleving is, verliest het idee van hiërarchie aan waarde. Voor een democraat zijn er ten principale weinig mensen met gezag. Als iedereen gelijk is, waarom zou mijn buurman het beter weten dan ik? Een politiek bestel dat gelijkelijk stemrecht geeft aan iedereen hangt samen met een cultuur waarin ieders opvatting ten diepste evenveel waard is. Als die gelijkwaardigheid klopt, ontstaat er minder urgentie om te rade te gaan bij iemand met een hoogwaardiger opvatting. Een dergelijke opvatting bestaat namelijk per definitie niet. Deze gelijkheidsgedachte heeft ook invloed in domeinen, die lange tijd gekenmerkt werden door het primaat van gezag en expertise. Het advies van de huisarts lijkt tegenwoordig minder gezag te hebben dan vroeger, sinds de particuliere meningen op het internet een platform hebben gekregen. Wat deze huisarts denkt, is ook maar zijn mening. Dit gebrek aan gezag kan leiden tot een algeheel gevoel van 'Wie weet het nog echt?', 'Bij wie of waar vind ik mijn houvast?'

Een gevolg van deze tendens is volgens Tocqueville dat de democratische mens vooral op zichzelf is teruggeworpen. Hij moet leven op basis van zijn eigen visie op de wereld: "zij [de democratie] brengt hen ertoe zich van elkaar te isoleren waardoor een ieder ertoe neigt zich alleen om zichzelf te bekommeren".⁸⁰ Individualisme en democratie gaan volgens Tocqueville dus hand-in-hand.⁸¹

Naarmate de standen gelijkjer worden, komt er een groter aantal individuen dat niet rijk of machtig genoeg is om een grote invloed op het lot van hun medemensen uit te oefenen, maar toch voldoende verlichting en bezittingen heeft verworven of behouden om aan zichzelf genoeg te hebben. Die lieden zijn niemand iets verschuldigd, zij verwachten eigenlijk van niemand iets; zij wennen eraan zichzelf altijd afzonderlijk te aanschouwen en zij beelden zich met genoeg in dat zij hun lot volledig in eigen handen hebben.⁸²

De democratische mens leeft dus primair vanuit zichzelf en voor zichzelf, omdat de gelijkheid ervoor gezorgd heeft dat hij steeds minder afhankelijk is van de ander. Deze gerichtheid naar binnen zorgt er ook voor dat de rusteloosheid en begeerte naar materiële genoegens gekatalyseerd wordt:

Wanneer alle medeburgers onafhankelijk en onverschillig zijn, kan men de medewerking van elk van hen alleen tegen betaling verkrijgen, wat het gebruik van de rijkdom eindeloos versterkt en de prijs ervan doet stijgen.⁸³

De democratische mens mag dan wel losstaan van anderen en zich minder begeven in gemeenschappen, het is niet zo dat hij als een volstreekte eenling door het leven kan gaan. De hulp en betrokkenheid van anderen wordt voor de democratische mens echter veeleer een transactie. Zo zijn ouders die bijles zoeken voor hun zoon of

dochter veel meer aangewezen op docenten bij commerciële partijen dan iemand in de straat of eigen gemeenschap. In Nederland wordt mantelzorg gesubsidieerd. De kinderopvang heeft op commerciële wijze de zorg van de ouders overgenomen. Om al deze transacties te kunnen maken, wordt de democratische mens gedwongen om veel geld te verdienen. Hierdoor krijgt qua tijdsbesteding het verwerven van het materiële een steeds grotere rol in het leven. Dit gaat gepaard met een bepaalde grenzeloosheid. Men is geneigd tot het willen van meer en het liefst zo effectief en efficiënt mogelijk:

De meeste mensen die deze [democratische] naties vormen, zijn zeer begerig naar materiële en voorhanden zijnde geneugten. Omdat zij altijd ontevreden zijn over de positie die zij innemen, en omdat zij altijd vrij zijn die te verlaten, denken zij alleen maar aan de middelen om hun fortuin te veranderen of te vergroten. Voor dit soort geesten lijkt elke nieuwe methode die via een kortere weg tot rijkdom leidt, elke machine die de arbeidstijd verkort, elk instrument dat de productiekosten verlaagt, elke ontdekking die de genoegens vergemakkelijkt en vergroot, de meest schitterende inspanning van het menselijk intellect.⁸⁴

Tocqueville beschrijft hier dat de democratische mens gekenmerkt wordt door zijn voorkeur om het menselijke intellect in dienst te stellen van het verkrijgen van zoveel mogelijk nuttige en praktische zaken. Als de mens processen efficiënter weet te maken, wordt dit heel hoog gewaardeerd. Het intellect van een consultant staat in een democratie hoog in het vaandel. Als iemand machines weet voort te brengen die productiekosten lager maken, wordt deze persoon erg hoog geacht. Het verstand van een ingenieur wordt in een democratie hoog gewaardeerd. Als iemand systemen weet te verzinnen waardoor mensen in minder tijd meer geld kunnen verdienen, dan vindt men in het algemeen dat deze persoon goed beloond moet worden. Succesvolle handelaren in de financiële wereld worden vaak als heel intelligent bestempeld. Tocqueville merkt scherp op dat de intelligentie van deze mensen vooral slaat op een specifiek gebruik van het intellect: de instrumentele rede. De instrumentele rede denkt vooral na over de juiste middelen, of deze effectief, efficiënt, snel, winstgevend, en zo voorts, zijn.

Tocqueville plaatst een zeer kritische noot bij de democratische mens die vooral goed is in zijn gebruik van de instrumentele rede. Er kan weliswaar sprake zijn van "een eerbaar materialisme (...) dat de ziel niet verderft", maar Tocqueville merkt ook op dat deze eenzijdige focus "[de ziel wel] verzwakt en haar uiteindelijk ongemerkt al haar veerkracht ontnemt".⁸⁵ De instrumentele rede kan namelijk zo dominant worden dat een ander aspect van het intellect wordt verwaarloosd. De rede kan zich namelijk ook richten op het nadenken over doelen: het menselijke verstand kan de vraag stellen of we überhaupt wel efficiënter moeten werken; of iedere vorm van technologische vooruitgang wel goed is. Dit gebruik van de rede, dat men contemplatie kan noemen, is zo fundamenteel, aangezien het helpt in het vinden van de antwoorden op de belangrijkste vragen van het bestaan: waarvoor leef ik? Waarvoor werk ik? Voor welk ideaal besta ik? Een afwezigheid van antwoorden op zulke vragen kan de reden zijn dat iemands levenskracht verzwakt is en dat innerlijke veerkracht ontbreekt.

Op dit punt kunnen we stellen dat de democratische mens in zijn rusteloosheid, vluchtigheid, individualisme en hang naar het materiële een persoon is, wiens ziel ernstig verzwakt is en wat rondzwalkt door het leven, zonder zijn potentie volledig te verwezenlijken.

3.4. De staat en de democratische mens

In het laatste deel van *De la démocratie en l'Amérique* laat Tocqueville zien dat een democratisch bestel ernaar neigt deze fletse cultuur ferm in stand te houden. Tocqueville stelt namelijk dat de democratie gemakkelijk kan leiden tot een despotisme dat "mensen verlaagt zonder hen te kwellen".⁸⁶ Met dit despotisme bedoelt Tocqueville niet - zoals Plato - dat een democratie leidt tot een tiranniek regime met een dictator aan de macht, maar een despotisme in de vorm van een massief gecentraliseerde macht:

Wanneer ik denk aan de kleine hartstochten van de mensen van onze dagen, aan hun zachte zeden, aan de omvang van hun verlichting, aan de zuiverheid van hun religie, aan hun zachtmoedige moraal, aan hun werkzame en ordentelijke gewoonten, en aan de terughoudendheid die zij bijna allen zowel in ondeugden als deugden aan de dag leggen, dan geloof ik dat zij in hun leiders geen tirannen, maar eerder voogden zien.⁸⁷

Het idee hier is als volgt. Het feit dat de democratische mens "voortdurend met zichzelf bezig [is] om zich kleine en platvloerse genoegens te verschaffen waarmee [hij zijn] ziel [vult]",⁸⁸ en het feit dat "[e]lk van hen afzonderlijk staat als een vreemdeling tegenover het lot van alle anderen",⁸⁹ leiden tot een fletse, weinig bezieldesamenleving:

[Z]ijn kinderen [die van de mens in de democratie] en zijn vrienden vormen voor hem het hele mensdom, wat de rest van zijn medeburgers betreft: hij staat naast hen, maar ziet hen niet; hij raakt ze aan, maar voelt ze niet; hij bestaat slechts in en voor zichzelf en, zo hij al familie heeft, kan men in ieder geval zeggen dat hij geen vaderland meer heeft.⁹⁰

Hiermee herhaalt Tocqueville op zeer poëtische wijze zijn observatie dat een democratie samengaat met een bijna kil individualisme. Een dergelijke samenleving, waarin de mens zich afkeert van het algemeen belang, doordat hij zich vooral richt op zijn eigen zaken, kan zeer gemakkelijk in handen komen van een kleine, gecentraliseerde groep machthebbers, die gebaat is bij deze stand van zaken. Het democratische volk houdt zich prettig bezig met zijn eigen dingen. De machthebbers kunnen hun comfortabele levens op het pluche voortzetten. De macht zal zich, volgens Tocqueville, op de volgende wijze manifesteren:

Boven hen [de mensen in de democratie] torent een immense en beschermende macht uit die zich als enige belast met de zorg voor hun genietingen en het toezicht op hun lot. Zij is absoluut, nauwkeurig, regelmatig, vooruitziend en zachtmoedig. Zij zou op het vaderlijk gezag lijken als zij, evenals dat gezag, tot taak zou hebben de mensen voor te bereiden op de volwassenheid, maar zij probeert juist niets anders te doen dan hen onherroepelijk in hun kindertijd vast te houden; zij ziet graag dat de burgers genieten, mits zij alleen maar aan genietingen denken. Zij werkt met genoegens aan hun geluk, maar wil er de enige vertegenwoordiger en de enige scheidsrechter van zijn; zij biedt hun veiligheid, kent en regelt hun behoeften, vergemakkelijkt hun genoegens, zorgt voor hun voornaamste zaken, staat aan het hoofd van hun nijverheid, regelt hun erfopvolging, verdeelt hun erfenissen; waarom kan zij hun niet volledig de moeite van het denken en de last van het leven besparen?⁹¹

Dit citaat is beroemd geworden, omdat Tocqueville daarin in de negentiende eeuw al de opkomst van een grote overheid lijkt te voorspellen, die vorm gekregen heeft in het naoorlogse Europa. In deze welvaartsstaat werd het ideaal verwezenlijkt van een overheid die veiligheid bood, behoeften regelde, toegang tot genoegens vergemakkelijkte, aan het hoofd stond van de nijverheid, erfopvolging regelde en erfenissen verdeelde. De ironie hiervan is dat Tocqueville deze schets allerm minst als ideaal had bedoeld.⁹² De overheid wordt vergeleken met een slechte vader die 'niets anders doet dan hen [vast te houden] in hun kindertijd en hen belet volwassen te worden'. Mensen worden in een dergelijke staat op hun wenken bediend, omdat de overheid veel genietingen

faciliteert die de mensen verlangen. Bovendien zorgt zij als enige scheidsrechter ervoor dat de mensen het geluk ook als zodanig interpreteren.

Hier wringt de schoen. Op deze manier wordt een samenleving in stand gehouden van mensen wier karakter niet volwassen wordt, wier levensideaal niet verder strekt dan hun eigen leven. Het gevolg is een zekere slapheid onder de mensen, een fletsheid, die beide geen kenmerk zijn van het ware geluk, maar gevolgen zijn van een voorgespiegeld vals geluk. Tocqueville kraakt hierna nog een volgende pessimistische noot, omdat er voor de meesten niet te ontsnappen valt aan dit despotisme:

Na aldus elk individu een voor een in zijn machtige handen te hebben genomen, en hem naar goeddunken te hebben gekneed, strekt de soeverein zijn armen over de gehele samenleving uit; hij bedekt haar met een netwerk van kleine, ingewikkelde, minutieuze en eenvormige regels, waar de meest originele geesten en de sterkste zielen niet doorheen kunnen komen om de massa te overstijgen; hij breekt hun wil niet, maar verzwakt, verdraait en leidt die; hij dwingt zelden tot handelen, maar verzet zich er onophoudelijk tegen dat men handelt; hij vernietigt niet, hij belemmert het ontstaan; hij tiranniseert niet, hij hindert, hij onderdrukt, hij verstoort, hij dooft uit, hij stompt af en hij reduceert uiteindelijk elke natie tot een kudde schuchtere en vaardige dieren waarvan de staat de herder is.⁹³

Tocqueville laat zien dat een overheid van dit kaliber door middel van een gecentraliseerde, ingewikkelde regelgeving een samenleving in haar greep kan houden, maar belangrijker nog, een rem kan zijn voor 'de meest originele geesten en sterkste zielen'.

Neem de leerplicht. Het is tegenwoordig in Nederland vrijwel onmogelijk om als ouder te besluiten de eigen kinderen te onderwijzen, ook als men ervan overtuigd is dat de eigen kennis en didactische vaardigheden die van de leraren op school verre overstijgen. Neem de universiteit. In een gelijkgeschakeld onderwijsklimaat zijn er weinig plekken waar een sterke, intelligente, jonge geest, de intellectuele uitdaging vindt die past bij zijn specifieke capaciteiten. De massaliteit in het hoger onderwijs zorgt er veeleer voor dat een jongere met veel kwaliteiten eerder mee wordt gesleurd door de grote stroom dan dat hij plekken vindt waar hij wordt gezien, gewaardeerd en wordt uitgedaagd, bijvoorbeeld door een docent die hem ook echt kent. Neem het ondernemingsklimaat. Om een zaak te beginnen moet een energieke ondernemer zich eerst door een woud van regelgeving en bureaucratie zien te vechten, dat ervoor kan zorgen dat sommigen al snel *the spirit of the entrepreneur* zien uitdoven. Dit systeem breekt de mens inderdaad niet, maar verzwakt hem; het vernietigt niet, maar belemmert.

We zouden Tocqueville geen recht doen door hem te zien als een cultuurpessimist, die als aristocraat de opkomende democratie louter betreurt. In de eerste plaats is hij een analist, een observator die democratie heeft willen *begrijpen*, niet heeft willen *veroordelen*.⁹⁴ Toch zou het te gemakkelijk zijn om Tocquevilles bevindingen louter te categoriseren als die van een afstandelijke beschouwer. Het lijkt er namelijk op dat Tocquevilles analyses vandaag nog steeds accuraat en relevant zijn. Dat is ook niet vreemd, aangezien we zelf midden in een type democratie leven dat Tocqueville al had voorspeld. Om deze reden is het ook belangrijk om te laten zien dat Tocqueville hoop biedt aan degenen die zich als mens niet wensen neer te leggen bij het idee van een niet te stuiten democratisering. Tegen hen zegt Tocqueville namelijk het volgende:

Ik geloof vast dat men in de wereld niet opnieuw een aristocratie kan vestigen, maar ik denk dat gewone burgers die zich verenigen, zeer welvarende, zeer invloedrijke, zeer sterke wezens, kortom aristocratische personen, kunnen worden.⁹⁵

Het is helder dat Tocqueville met deze 'aristocratische personen' niet verwijst naar hen die leven voor erfelijke ambten in kastelen met antieke meubelstukken. Tocqueville stelt zich met dit beeld in de klassieke traditie waarin 'aristocratisch' verwijst naar krachtig, deugdzzaam en tegelijk politiek-effectief. In *De la démocratie en l'Amérique* behandelt Tocqueville niet uitgebreid wie deze aristocratische persoon is. Dit is ook niet nodig, aangezien zijn voorgangers in de traditie dit al zeer uitgebreid gedaan hebben, niet in de laatste plaats Plato. Deze draad pak ik weer op in het volgende deel, waarin ik de aristocratische mens zal uitwerken.

3.5. Conclusie

Het is duidelijk geworden dat Tocqueville net als Plato ziet dat het karakter van de mens op een fundamentele wijze verandert in de democratie. De beginselen van een democratie hebben kennelijk niet alleen invloed op de instituties en politiek in meer algemene zin, maar ook op hoe de mensen gaan denken, leven en handelen. De democratische mens wordt volgens Tocqueville gekenmerkt door een vluchtige levensstijl, waarin hij moeite heeft om zijn aandacht te richten en daarom een zekere rusteloosheid over zich heeft. Voorts wordt hij vooral geleid door een hang naar een materieel, gemakkelijk te vinden genot. Deze mens vindt zijn eigen leven goed en niet problematisch. Dit beeld verschilt amper van Plato's beeld uit de *Politeia*. Een belangrijk verschil is echter dat Tocqueville en Plato een andere visie hebben op het despotisme waarin de democratie uiteindelijk uitmondt. Voor Plato is de despoot een tirannieke leider. Voor Tocqueville is de despoot een grote, drukkende en vooral gecentraliseerde staatsmacht die er op subtiële wijze voor zorgt dat de democratische mens een tevreden mens blijft. Dit despotisme regeert niet op basis van angst, maar houdt greep omdat de mensen een rustig en aangenaam leven kunnen leiden en daardoor niet gauw in opstand zullen komen. Dit despotisme zou wel eens de reden kunnen zijn dat de democratische mens een lange tijd een dominant verschijnsel kan blijven.

In het volgende hoofdstuk zal duidelijk worden dat José Ortega y Gasset in de traditie van Plato en Tocqueville staat. Ook hij observeert dat de democratie tot een fundamentele wijziging heeft geleid in het bestaan van de mensen. Hiertoe introduceert hij een nieuw gezichtspunt: de opkomst van de massamens.